

An Evaluation of Exclusive Sunni Criteria for the Identification of Fabricated Ḥadīths

Mohammad Naghi rafatnejad¹ , and Mohammad Javad Sadi² , and Seyyed Mohsen Ghafari Garehbagh³

1. Corresponding Author, Assistant Professor .Department of Quranic and Hadith sciences Payame Noor University, Tehran, Iran. Email: rafatnejad42@pnu.ac.ir

2. Assistant Professor .Faculty of Humanities, Semnan University, Semnan, Iran. Email: sadi@semnan.ac.ir

3. Ph.D. student of Quran and Hadith sciences, Payame Noor University, Tehran, Iran. Email: ghaffar_48@student.pnu.ac.ir

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:

Received:

6 October 2024

Received in

revised form:

17 October 2024

Accepted:

16 January 2025

Available online:

19 March 2026

Keywords:

Fabricated ḥadīth (mawḍūʿ);
Sunni Islam;
exclusive criteria;
ḥadīth criticism;
matn criticism;
rijāl studies.

ABSTRACT

Objective: This study aims to critically examine and evaluate the exclusive criteria employed within Sunni scholarship for identifying fabricated (mawḍūʿ) ḥadīths. The primary objective is to analyze the theoretical foundations, evidentiary bases, and methodological effectiveness of these principles, and to demonstrate their intrinsic weaknesses and structural challenges in the process of ḥadīth criticism.

Methodology: The study adopts a descriptive-analytical approach grounded in library-based research. The data corpus includes Sunni ḥadīth collections, works of rijāl criticism, uṣūl al-ḥadīth literature, and writings by both Sunni scholars and their critics (Sunni and Shiʿi alike).

Data were collected through systematic examination of primary and secondary sources. The analysis proceeds through logical argumentation, intra-traditional critique, and comparison with authoritative Islamic sources, namely the Qurʾān, established Sunnah, sound reason (ʿaql), and reliable historical evidence.

Findings: Six major exclusive Sunni criteria were critically examined: (1) Incompatibility with the Ṣaḥīḥayn, (2) Evaluating ḥadīths against the statements of the Companions, (3) The Shiʿi affiliation of a transmitter, (4) The alleged collusion of the Companions or collective concealment of a report, (5) Similarity to medical advice, (6) Darkness of the ḥadīth and intuitive rejection (inkār al-qalb).

The findings indicate that these criteria lack robust epistemological foundations. They are often influenced by theological and sectarian presuppositions, suffer from conceptual ambiguity and methodological inconsistency, and display evidentiary bias in practical application. For instance, the sacralization of the Ṣaḥīḥayn and the doctrine of the absolute probity (ʿadālah) of all Companions are contestable in light of Qurʾānic verses and historical data. Likewise, the criterion of “Shiʿi affiliation” appears inconsistent, given the presence of Shiʿi transmitters in major Sunni canonical collections.

Conclusion: Due to their lack of firm foundations, epistemic certainty, and neutrality, these criteria do not provide reliable or independent standards for definitively declaring a ḥadīth fabricated. The study concludes that ḥadīth criticism must transcend such fragile principles and instead rely upon comprehensive methodologies rooted in authoritative sources (the Qurʾān, established Sunnah, sound reason, and verified history), as well as integrated isnād and matn criticism.

The research underscores the necessity of revisiting and refining some of these criteria and cautions against subjective or sectarian bias in the identification of fabricated traditions.

Cite this article: rafatnejad, M.N.; & Sadi, M.J.; & Ghafari Garehbagh, S.M. (2025). An Evaluation of Exclusive Sunni Criteria for the Identification of Fabricated Ḥadīths.

Comparative Hadith Sciences, 12 (23), 251-282.

© The Author(s).

Publisher: Al-Mustafa International University.

Introduction

Ḥadīth, as the second source of Islamic legislation, has historically been vulnerable to fabrication and distortion. To counter this phenomenon, Muslim scholars developed both isnād criticism (‘ilm al-rijāl) and matn criticism. Within this framework, Sunni scholarship formulated specific exclusive criteria that have historically served as grounds for accepting or rejecting numerous narrations.

However, the validity, universality, and methodological soundness of these criteria have remained subjects of debate. Addressing the gap in systematic and comprehensive evaluation of these principles, this article investigates the theoretical underpinnings, evidentiary arguments, and practical applications of six major Sunni criteria in order to assess their reliability and identify their theoretical shortcomings.

The central question is whether these criteria possess sufficient epistemic strength and certainty to serve as independent and authoritative grounds for declaring a ḥadīth fabricated.

Methodology

This is a theoretical and foundational study conducted using a descriptive-analytical method. The research corpus encompasses Sunni ḥadīth collections, works of rijāl, uṣūl al-ḥadīth, and historical writings, alongside critiques authored by both Sunni and Shi‘i scholars. A purposive sampling method was employed to select the six most prominent and widely utilized exclusive criteria, together with the principal arguments advanced both in support of and against each. Data collection was conducted through systematic extraction from primary and secondary sources. The analysis is qualitative and critical in orientation. Each criterion is first explicated through reference to major Sunni authorities, then evaluated using intra-religious argumentation (including Qur’ānic verses, authenticated reports, established historical facts, and rational analysis), as well as internal Sunni disagreements and existing critiques. The evaluative standard is the extent to which these criteria conform to definitive religious and logical principles.

Findings

The examination of the six specific criteria demonstrated that each of them is confronted with serious methodological and evidentiary challenges.

1. Incompatibility with the Ṣaḥīḥayn

According to this principle, narrations that contradict reports in the Ṣaḥīḥayn are deemed fabricated. This presupposes the absolute authenticity of all reports contained in the collections of Muhammad al-Bukhari and Muslim ibn al-Hajjaj. However, numerous Sunni scholars (e.g., Abū Rayyah, Abū Zur‘a al-Rāzī, Ibn al-Humām, Ibn Ḥajar, and even al-Dhahabī) have questioned or qualified this assumption. Furthermore, the selective transmission practices of al-Bukhārī and Muslim—particularly their limited narration from certain Companions and avoidance of extensive transmission from the Imams of Ahl al-Bayt—challenge claims of absolute sacrality.

2. Evaluating Ḥadīths Against the Statements of the Companions

This criterion derives from the doctrine of the universal probity (‘adālah) of all Companions. Critically: The definition of “Companion” is neither uniform nor unanimously agreed upon. Qur’ānic verses (e.g., Q 49:6) and authenticated reports—including those found in the Ṣaḥīḥayn—indicate that some Companions were fallible, hypocritical, or even apostate. The well-known ḥadīth “My Companions are like stars...”—often invoked in support of this doctrine—has been declared weak or fabricated by scholars such as Ibn ‘Abd al-Barr, al-Albānī, and Ibn Ḥazm.

3. The Shi‘i Affiliation of a Transmitter

According to this rule, if a transmitter associated with Shi‘ism (often labeled “Rāfiḍī”) narrates a report concerning the virtues of Ahl al-Bayt, the report is presumed fabricated.

The analysis demonstrates: (a) The term “Rāfiḍī” was frequently employed polemically and politically. (b) Major Sunni scholars (e.g., al-Khaṭīb al-Baghdādī) acknowledged that excluding Shi‘i transmitters would eliminate a substantial portion of the ḥadīth corpus. (c) Prominent Sunni scholars who transmitted virtues of Ahl al-Bayt (e.g., al-Nasā’ī, al-Ḥākim al-Nīsābūrī) were themselves accused of Shi‘i inclinations, indicating the sectarian dimension of such accusations.

4. Alleged Collusion or Collective Concealment by the Companions

This argument asserts that if a report concerned a major matter (e.g., succession), it would have been universally transmitted; thus, its absence indicates fabrication.

However, the alleged unanimity on concealment has never been historically established. Also, numerous Sunni scholars acknowledge the widespread transmission of reports such as the Ḥadīth of Ghadīr. Why the argument is probabilistic and historical rather than demonstrative, and appears intertwined with post-Prophetic political considerations.

5. *Similarity to Medical Advice*

Some scholars considered resemblance between prophetic reports and contemporary medical teachings as evidence of fabrication.

The findings show: (1) Medical narrations appear in authoritative collections of both Sunnis and Shi'is (often in “Kitāb al-Ṭibb” sections). (2) Ibn al-Qayyim’s rejection of the “eggplant” narration, for example, relies upon incomplete induction and personal experience. (3) This criterion neglects the Prophet’s role as a guide in all dimensions of life, including physical well-being.

6. *“Darkness” of the Ḥadīth and Intuitive Rejection (Inkār al-Qalb)*

This principle treats an internal sense of aversion toward a report as evidence of fabrication.

Evaluation reveals: (a) The criterion is entirely subjective and non-generalizable. (b) The spiritual and epistemic purity required for such discernment is not universally attainable. (c) It has been used to reject otherwise authenticated reports when they conflict with a scholar’s theological inclinations (e.g., al-Dhahabī’s rejection of certain narrations solely on intuitive grounds).

Conclusion

The study demonstrates that the examined exclusive Sunni criteria lack firm, definitive, and unbiased foundations. They are often shaped by particular theological commitments—such as the doctrine of universal Companion probity or the unqualified superiority of the Ṣaḥīḥayn—and occasionally by historical-political considerations. Ambiguity in definitions (e.g., “Companion,” “Shi’ism”), the relativity of concepts such as intuitive rejection, and practical inconsistencies (e.g., transmitting from Shi’i narrators while invoking anti-Shi’i criteria) reveal structural weaknesses.

The research outcomes implicate that declaring a ḥadīth fabricated is a grave scholarly judgment and cannot rest upon fragile and contested criteria. Also, These principles require reassessment and methodological refinement

within Sunni scholarship. In addition, ḥadīth criticism must integrate rigorous isnād analysis, matn evaluation against the Qur'ān and established Sunnah, rational coherence, scientific certainty, and verified historical evidence.

Biased or undisciplined application of such criteria risks the unwarranted rejection of authentic traditions and the erosion of significant portions of the ḥadīth heritage.

Limitations and Recommendations

The study focuses exclusively on six criteria and does not address all analogous principles (e.g., predictions of future events, exaggeration in reports). Further research should examine additional criteria and pursue comparative studies of matn criticism methodologies across Islamic legal-theological schools, potentially contributing to a more coherent and academically rigorous framework for ḥadīth criticism.

ارزیابی معیارهای اختصاصی اهل سنت در شناخت احادیث موضوعه

محمد نقی رفعت‌نژاد^۱، و محمد جواد سعدی^۲، و سید محسن غفاری قره باغ^۳

۱. نویسنده مسئول، استادیار گروه علمی علوم قرآن و حدیث دانشگاه پیام نور تهران، ایران. رایانامه: rafatnejad42@pnu.ac.ir

۲. استادیار دانشکده علوم انسانی، دانشگاه سمنان، سمنان، ایران، رایانامه: sadi@semnan.ac.ir

۳. دانشجوی دکتری علوم قرآن و حدیث، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران، رایانامه: ghaffar_48@student.pnu.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۱/۱۵ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۰۲/۲۶ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۳/۰۳ تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۱۲/۲۸ کلیدواژه‌ها: حدیث موضوع، اهل سنت، معیارهای اختصاصی.	هدف: این پژوهش با هدف بررسی و ارزیابی انتقادی معیارهای اختصاصی مورد استفاده اهل سنت در شناسایی احادیث موضوعه (جعلی) انجام شده است. هدف اصلی، واکاوی مبانی، اعتبار و کارآمدی این قواعد و نشان دادن ضعف‌ها و چالش‌های ذاتی آنها در فرآیند نقد متن حدیث است. روش: این مطالعه به روش توصیفی-تحلیلی و با اتکا به منابع کتابخانه‌ای انجام شده است. داده‌ها از طریق بررسی متون حدیثی، رجالی و آثار حدیث‌پژوهان اهل سنت و نیز ناقدان این معیارها گردآوری شده‌اند. تحلیل داده‌ها مبتنی بر استدلال منطقی، نقد درون‌مذهبی و مقایسه با منابع معتبر اسلامی (قرآن، سنت و عقل) بوده است. یافته‌ها: شش معیار اختصاصی عمده اهل سنت مورد نقد قرار گرفت: ۱. عدم تطبیق با صحیحین ۲. عرضه بر اقوال صحابه ۳. تشیع راوی ۴. ثبانی صحابه و کتمان حدیث ۵. تشابه با توصیه‌های پزشکی ۶. تاریکی حدیث و انکار قلب. یافته‌ها نشان می‌دهد این معیارها از مبانی استواری برخوردار نبوده، غالباً متأثر از پیش‌فرض‌های کلامی-فرقه‌ای هستند، دچار ابهام و عدم انضباط بوده و در مصداق‌یابی نیز دچار خطا و سوگیری شده‌اند. به عنوان مثال، قداست بخشی مطلق به صحیحین و صحابه از منظر قرآن و تاریخ قابل خدشه است، و قاعده «تشیع راوی» با وجود راویان شیعه در کتب اصلی اهل سنت ناسازگار می‌نماید. نتیجه‌گیری: این معیارها به دلیل فقدان پایه‌های محکم، قطعیت نداشتن و گاه جانبدارانه بودن، قابلیت اعتماد لازم را به عنوان ملاک‌های مستقل و قطعی برای تشخیص احادیث موضوعه ندارند. نتیجه تأکید می‌کند که نقد حدیث باید فراتر از این قواعد، بر استناد به منابع اصیل (قرآن، سنت قطعی، عقل و تاریخ صحیح) و روش‌های جامع‌تر نقد سندی و متنی استوار باشد. این پژوهش لزوم بازنگری در برخی از این قواعد و پرهیز از داوری‌های سلیقه‌ای و مذهبی در شناسایی احادیث ساختگی را خاطر نشان می‌سازد.

استناد: رفعت‌نژاد، محمد نقی؛ سعدی، محمد جواد؛ و غفاری قره باغ، سید محسن (۱۴۰۴). ارزیابی معیارهای اختصاصی

اهل سنت در شناخت احادیث موضوعه. *علوم حدیث تطبیقی*، ۱۲ (۲۳)، ۲۸۲-۲۵۱.

© نویسندگان.

ناشر: جامعه المصطفی العالمیه.

مقدمه

تشخیص حدیث موضوع در روایات، امری مهم و نیازمند مهارت و فهمی ژرف از علوم حدیثی است و تنها در اختیار متخصصان این حوزه قرار دارد. فقدان موازن صحیح و متقن می‌تواند به خساراتی منجر شود که در نتیجه‌ی آن، اعتماد و باورپذیری نسبت به مضمون و محتوای حدیث سلب گردد. از این رو، لازم است در این زمینه با پرهیز از رویکردهای جانبدارانه‌ی کلامی، سیاسی و فقهی، از اظهارنظرهای غیرعالمانه خودداری شود تا بی‌جهت حدیثی به وضع منتسب نگردد و برخی معیارها به بهانه‌ی جعل زدایی دستاویزی برای نفی احادیث صحیح نشود.

توجه به این نکته ضروری است که معیارها باید از زیرساخت‌های مناسب برخوردار بوده، قطعی، عام و منضبط باشند و در فرایندی منطقی ما را به قضاوت صحیح برسانند. قرآن، سنت معتبر، حس و مشاهده، قطعیات علمی، عقل سلیم و تاریخ صحیح از جمله شاخص‌ها و شیوه‌های عمومی فریقین در بررسی متن حدیث هستند؛ به گونه‌ای که روایت در صورت تعارض با آنها قابل نقد خواهد بود.

این نوشتار، قواعد اختصاصی اهل سنت در شناسایی حدیث موضوع را در قالب شش عنوان بررسی می‌کند: ۱. عدم تطبیق با روایات صحیحین؛ ۲. عرضه حدیث بر اقوال صحابه؛ ۳. تشیع راویان حدیث؛ ۴. تبانی صحابه و کتمان حدیث؛ ۵. تاریکی حدیث و انکار قلب؛ ۶. تشابه با توصیه‌های پزشکی. هدف این پژوهش، افشای انحرافات در رد احادیث صحیح و القای موضوعه‌بودن آنهاست و تلاش دارد برخی از معیارهای اختصاصی اهل سنت در شناسایی مقوله‌ی وضع حدیث را با تحلیل انتقادی و مستندات آثار حدیث‌پژوهان مورد بازخوانی قرار دهد تا ابعاد گوناگون آن آشکار گردد.

مقاله حاضر در پاسخ به پرسش‌های زیر سامان یافته است:

- میزان اعتبار و استحکام معیارهای اختصاصی اهل سنت چیست؟
- آیا همه‌ی فرق اهل سنت در این معیارها متفق‌القول هستند؟
- چه کسانی در میان اهل سنت این ملاک‌ها را نمی‌پذیرند؟
- آیا دلایل کسانی که حدیثی را بر اساس یکی از قواعد مزبور موضوعه تلقی می‌کنند، شافی و وافی به مقصود است یا خیر؟

لازم به ذکر است که معیارهای اختصاصی اهل سنت منحصر به موارد یادشده نیست؛ بلکه سایر معیارهای آنان، نظیر پیش‌بینی زمان رخداد حوادث آینده، گزافه‌گویی در حدیث، طعنه‌آمیز بودن روایت و موارد مشابه، در مقالات آینده مورد نقد و ارزیابی قرار خواهد گرفت.

معیار اول: عدم تطبیق با روایات صحیحین

بر اساس دیدگاه محدثان و علمای برجسته اهل سنت، از میان صحاح سته، دو کتاب صحیح بخاری و صحیح مسلم بالاترین جایگاه را دارند و به‌عنوان معیار اصلی در نقد احادیث محسوب می‌شوند؛ به‌گونه‌ای که احادیثی که با آنها قابل تطبیق نباشند، موضوعه تلقی می‌گردند.

شمس‌الدین سخاوی به نقل از أبواسحاق اسفرائینی (متوفای ۴۱۸هـ) می‌نویسد: اهل فن اجماع دارند که اخبار موجود در صحیح بخاری و مسلم از نظر متن و اصول قطعی‌الصحّه هستند و هیچ‌گونه اختلافی در آنها وجود ندارد؛ اگر اختلافی باشد، تنها در طرق و راویان است. بنابراین، هر حکمی که مخالف خبری از این دو کتاب باشد و تأویلی برای تجویز آن وجود نداشته باشد، نقض می‌شود؛ زیرا امت اسلامی این روایات را پذیرفته است (سخاوی، ۱۴۰۳: ۵۱/۱).

نووی نیز در مقدمه‌ی شرح صحیح مسلم، صحیحین را صحیح‌ترین کتاب‌ها پس از قرآن کریم دانسته و در بیان اتفاق نظر علمای اهل سنت درباره جایگاه والای آنها می‌نویسد:

«اتَّفَقَ الْعُلَمَاءُ عَلَى أَنَّ أَصَحَّ الْكُتُبِ بَعْدَ الْقُرْآنِ الْعَزِيزِ، الصَّحِيحَانِ: الْبُخَارِيُّ وَ الْمُسْلِمُ وَ تَلَقَّيْتُهُمَا الْأُمَّةَ بِالْقَبُولِ». علما اتفاق نظر دارند که صحیح‌ترین کتاب‌ها پس از قرآن کریم، صحیح بخاری و صحیح مسلم هستند و امت اسلامی نیز این دو را پذیرفته است (نووی، ۱۴۲۳: ۲۰/۱).

وی همچنین تصریح می‌کند: اگر کسی قسم بخورد که تمام احادیث صحیحین مطابق با واقع و همه آنها گفتار رسول خدا ﷺ است، قسم او صحیح بوده و کفاره‌ای بر او واجب نیست؛ زیرا امت اسلامی بر صحت احادیث این دو کتاب اجماع دارند (همان، ۱۹/۱).

از نظر البانی، علت بطلان حدیث «أَمَّا إِنِّي لَا أَنْسِي وَلَكِنْ أَنْسِي لَا شَرَعَ» آن است که مخالف احادیث صحیحین است؛ زیرا در صحیحین روایت شده است: «إِنَّمَا أَنَا بَشَرٌ أَنْسِي كَمَا تَنْسُونَ، فَإِذَا نَسِيتُ فَذَكِّرُونِي» (البانی، ۱۴۱۲: ۲۱۸/۱).

ابن‌قیم نیز ذیل قاعده‌ی «زشت و طعنه‌آمیز بودن محتوای حدیث»، برای دو حدیث مشابه احکامی متضاد صادر می‌کند؛ به‌گونه‌ای که یکی را موضوع می‌شمارد و دیگری را صرفاً به دلیل درج در صحیحین غیرموضوع اعلام می‌کند (ابن‌قیم، ۱۴۰۸: ۵۵).

جایگاه راویان در احادیث صحیحین

نورالدین سندی (متوفای ۱۱۳۸ هـ) روایتی را نقل کرده است که برخی آن را جعلی دانسته‌اند؛ اما وی این نظر را رد کرده و می‌گوید:

«و قيل هذا الحديث موضوع و رد بأنه حسن صحيح و رجال سنده رجال الصحيحين فلا يلتفت إلى قول من حكم عليه بالوضع» (سندی، ۱۴۰۶: ۶۸/۶)؛ یعنی: گفته شده این روایت ساختگی است، اما این سخن رد شده؛ زیرا روایت حسن و صحیح بوده و راویان سند آن از رجال صحیحین هستند، بنابراین به سخن کسی که آن را موضوع می‌داند توجهی نمی‌شود. بر این اساس، از دیدگاه اهل سنت، صحیحین (صحیح بخاری و صحیح مسلم) برترین کتاب‌ها پس از قرآن کریم به شمار می‌آیند. به دلیل روایات قطعی الصدور و راویان موثق و عادل، این دو کتاب نیازمند بررسی سندی مجدد دانسته نمی‌شوند. از همین رو، صحیحین در میان اهل سنت با هاله‌ای از قداست احاطه شده‌اند؛ تا آنجا که راویان احادیث صحیحین از هرگونه عیب و نقد مبرا تلقی شده‌اند (ابن حجر، ۱۳۷۹ ق: ۲۱/۱).

نقد و ارزیابی معیار اول

۱. عدم قطعیت احادیث صحیحین

مطابق گزارش حدیث‌پژوهان، روایات صحیحین از قطعیت لازم برخوردار نیستند تا بتوان سایر روایات را بر اساس آنها سنجید. محمود ابوریه (م. ۱۹۷۹ م) همه کتب حدیث را مشتمل بر احادیث صحیح و غیر صحیح — حتی موضوع و جعلی — دانسته و روایات صحیح بخاری و مسلم را نیز از این قاعده مستثنی نکرده است: «و من أجل ذلك كل كتب الحديث تحمل الصحيح وغير الصحيح حتى ما كان موضوعاً مكذوباً، ولم يسلم من ذلك كتاب حتى البخاري ومسلم اللذان سموهما بالصحيحين» (ابوریه، ۱۴۱۶: ۲۵۹).

ابوزرعه رازی در نقد صحیح مسلم اظهار داشته است: «اینها گروهی هستند که می‌خواهند پیش از فرارسیدن زمان مقرر، پیشتاز شوند؛ از این رو چیزی فراهم آورده‌اند تا جلو بیفتند، کتابی جدید تألیف کرده‌اند تا برای خود ریاستی پیش از وقت ایجاد کنند» (ابوریه، ۱۴۱۶: ۳۰۹).

اسماعیل کردی نیز گزارش کرده است که برخی عالمان به صراحت بر صحیح نبودن تمام احادیث موجود در کتاب‌های مسلم و بخاری تأکید کرده‌اند. وی در ادامه، نمونه‌هایی از احادیث مختلف و متعارض در این دو کتاب را همراه با نقد و ارزیابی آنها ذکر کرده است (کردی، ۱۴۲۹: ۳۹).

شیخ محمد غزالی نیز از نقد روایات صحابه ابا نداشته و هر روایت را صرفاً به دلیل درج در صحاح پذیرفته است (غزالی، ۱۴۱۰: ۱۵). ابن حجر عسقلانی از قول ذهبی هنگام ذکر برخی احادیث صحیح بخاری می‌گوید: «اگر هیبت صحیح بخاری نبود، می‌گفتم که این احادیث ساختگی است» (ابن حجر عسقلانی، ۱۴۱۲: ۱۴۶/۸).

ابن همام حنفی، عالم برجسته اهل سنت، در خصوص عدم قطعیت روایات صحیحین تصریح کرده است: «صحیح‌تر بودن روایات تنها به دلیل وجود شرایطی در روایان این دو کتاب است که صاحبان آنها بیان کرده‌اند؛ حال آنکه اگر فرض شود همین شرایط در روایان دیگر کتب حدیث نیز وجود دارد، در چنین حالتی آیا حکم به صحیح‌تر بودن روایات بخاری و مسلم جز تحکم و خودرایی خواهد بود؟» وی همچنین یادآور شده است که مسلم بن حجاج (صاحب صحیح مسلم) از بسیاری کسانی روایت نقل کرده که از پل جرح و تعدیل سالم عبور نکرده‌اند و در صحیح بخاری نیز روایانی وجود دارند که تضعیف شده‌اند (ابن همام، ۱۴۲۴: ۴۶۲/۱).

برخی از بزرگان شیعه نیز به نقد صحیحین از جنبه‌های مختلف، به‌ویژه در حوزه رجال، پرداخته‌اند. از جمله می‌توان به کتاب الافصاح عن أحوال رواة الصحاح اثر علامه محمدحسن مظفر اشاره کرد که توسط مؤسسه آل البیت لاحیاء التراث قم در سال ۱۴۲۶ ق در چهار جلد منتشر شده است.

۲. برخورد‌های گزینشی در نقل روایات

ابن تیمیه و برخی از اندیشمندان وهابی معاصر تصریح کرده‌اند که نواصب، خوارج و کسانی که بغض علی علیه السلام را طاعت و حسنه می‌دانند، از اهل سنت محسوب نمی‌شوند (ابن تیمیه، ۱۴۰۶: ۳۹۶/۴). در مقابل، بخاری و مسلم به نواصب اعتماد کرده‌اند، در حالی که از فرزندان پیامبر صلی الله علیه و آله - امام حسن مجتبی علیه السلام، امام کاظم علیه السلام، امام رضا علیه السلام، امام جواد علیه السلام، امام هادی علیه السلام و امام حسن عسکری علیه السلام که با بخاری معاصر بود - حتی یک روایت نقل نکرده‌اند (نجفی، ۱۳۸۷: ۱۲۸).

همچنین بخاری از امام صادق علیه السلام - که شهرت علمی او آفاق را تحت تأثیر قرار داده بود - هیچ روایتی نقل نکرده است (ذهبی، ۱۹۹۵: ۱۴۴/۲). در عین حال، وی از ابوهریره ۴۴۶ روایت و از عایشه ۲۴۲ روایت نقل کرده، اما از دختر رسول الله صلی الله علیه و آله تنها یک حدیث روایت کرده است (معروف حسنی، ۱۳۷۳: ۱۳۲).

معیار دوم: عرضه حدیث بر اقوال صحابه

اقوال صحابه به عنوان یکی از منابع اصلی تشریع در کنار سایر منابع قرار دارد؛ چنان که از کلام برخی اصولیین به خوبی این مطلب استفاده می‌شود. آنان برای اقوال صحابی قداستی ویژه و شأنی همانند سنت نبوی قائل شده‌اند. شاطبی می‌گوید: «از روایات استفاده می‌شود کسی که از سنت صحابه پیروی کند، همانند آن است که از سنت پیامبر پیروی کرده است» (شاطبی، ۱۴۲۲: ۷۶/۴). برخی از اقوال صحابه با تعبیر «سنت صحابه» (شاطبی، ۱۴۲۲: ۵۴/۴)، برخی دیگر با تعبیر «رأی صحابه» (جار، ۱۴۲۵: ۳۳۸) و یا «اجتهاد صحابه» یاد شده‌اند. به عنوان نمونه، دکتر محمد معاذ الخن کتاب خود درباره اقوال صحابه را با عنوان اجتهادات صحابه نام‌گذاری کرده است. ابوزهره نیز در بحث امکان تخصیص احکام قرآن با عمل صحابه آورده است: احناف و حنابله بر این باورند که عمل صحابه می‌تواند احکام قرآن را تخصیص زند؛ زیرا صحابی آگاه هیچ‌گاه احکام عمومی کتاب خدا را بدون علت رها نمی‌کند و اگر عملی را بر خلاف احکام کلی قرآن انجام دهد، نشانه تخصیص است. از این رو، کلام صحابی همانند عمل صحابی معتبر شمرده می‌شود (ابوزهره، ۱۳۶۹: ۳۰۴).

ابن قیم جوزی در إعلام الموقعین می‌گوید: «اگر کسی از اقوال صحابه پیروی کند، بدون آنکه در صحت آن تحقیق کرده باشد، مورد سپاس و ستایش خواهد بود و شایسته رضوان الهی است» (ابن قیم جوزی، ۱۴۱۱: ۱۲۴/۴). ابن حجر نیز در خصوص روایات صحابه تصریح کرده است: «ووجب دارد که هر روایتی که ثابت شود صحابی آن را نقل کرده، پذیرفته شود» (ابن حجر، ۱۴۱۵: ۱۳۰-۲۱).

ذهبی در سیر أعلام النبلاء به عنوان قاعده‌ای مقرر می‌نویسد که مسائلی که موجب بدبینی نسبت به اصحاب می‌شود باید کتمان و حتی نابود گردد (ذهبی، ۱۴۱۳: ۹۲/۱۰). وی در التفسیر و المفسرون نیز می‌گوید: «اگر حدیثی از سوی صحابه باشد، چون آنان به کتاب خدا داناتر بودند، احتمال می‌رود حدیث از رسول خدا باشد یا رأی خودشان؛ در هر صورت قولشان صحیح است» (ذهبی، ۱۴۲۵: ۶۹/۱).

اهل سنت به عدالت صحابه و حتی تابعان معتقدند. از این رو، در برخی از سخنان آنان، علاوه بر عدالت، عصمت صحابه نیز گاه به عنوان یک نظریه و گاه به عنوان یک احتمال پذیرفته شده است. برخی از ایشان کوچک‌ترین نسبت گناهی به صحابه را کفر دانسته‌اند (ابن اثیر، ۱۴۲۴: ۴۲/۱). محمد عجاج خطیب در السنة قبل التدوین ضمن بیان مستندات قرآنی و روایی عدالت صحابه، وجود احادیث موضوع منتسب به صحابه را منتفی دانسته است (خطیب، ۱۴۲۱: ۲۳۱-۲۵۳).

از جمله روایاتی که در بسیاری از متون حدیثی، تفسیری، اصولی و فقهی اهل سنت نقل شده و به‌عنوان سنگ‌بنای بسیاری از مباحث علمی آنان در زمینه‌های مختلف — همچون اثبات مرجعیت صحابه، تزکیه و پاک‌انگاشتن همه صحابه، الگو بودن آنان، عدالت همگی و جواز تقلید از صحابه — مطرح گردیده، روایت مشهور «أصحابی کالنجوم» است.

مضمون این حدیث با عباراتی نظیر: «إن أصحابی بمنزلة النجوم فی السماء، فأیما أخذتم به اهتدیتم» (عجلونی، ۱۴۰۸: ۶۴/۱) نقل شده است؛ به این معنا که «صحابیان من همانند ستارگان آسمان اند، به هرکدام اقتدا کنید هدایت می‌شوید». این روایت که از آن با عنوان حدیث اقتدا و اهتدا نیز یاد می‌شود، مهم‌ترین دلیل برای حجیت بخشیدن به سخن و سیره صحابه و قابل تمسک بودن برداشت آنان از سخنان و سیره پیامبر گرامی اسلام ﷺ در میان اهل سنت به شمار می‌آید.

نقد و ارزیابی معیار دوم

۱. مناقشه در اعتماد به اقوال صحابه

عدم تطابق و تشابه حدیث با سخنان صحابه نمی‌تواند معیار قابل قبولی برای ارزیابی باشد؛ زیرا نخست، تعریف «صحابی» به‌طور دقیق روشن نیست و ثانیاً، مصادیق صحابه گاه شامل شخصیت‌هایی منافق و ملعون بوده‌اند (یعقوب، ۱۳۷۴: ۸۶). قرآن کریم نیز از برخی صحابه با عنوان «فاسق» یاد کرده و می‌فرماید: «إِنْ جَاءَكُمُ فَاسِقٌ بِنِیَا فَتَّبِیْهُمَا» (حجرات: ۶). این آیه به‌گواهی قطعی تاریخ درباره «ولید بن عقبه بن ابی معیط» نازل شده است؛ کسی که با وجود دو فضیلت صحابی بودن و هجرت، اعتبار خود را حفظ نکرد و با جعل دروغ درباره طایفه بنی‌مصطلق، خداوند او را فاسق خواند.

در صحیح بخاری از قول پیامبر ﷺ نقل شده است: «إِنَّ أَنَسًا مِنْ أَصْحَابِی یُؤْخَذُ بِهِمُ ذَاتُ الشَّمَالِ فَأَقُولُ: أَصْحَابِی، أَصْحَابِی؟ فِیْقَالُ: إِنَّهُمْ لَمْ یَزَالُوا مُرْتَدِّینَ عَلَیْ أَعْقَابِهِمْ مِنْذُ فَارَقْتَهُمْ» (بخاری، ۱۴۲۲: ۱۱۰/۴). بر اساس این روایت، در روز قیامت گروهی از اصحاب پیامبر ﷺ به جهنم برده می‌شوند و پیامبر ﷺ با تعجب می‌پرسد: «ایشان اصحاب من هستند؟» و پاسخ داده می‌شود که آنان پس از رحلت پیامبر ﷺ به راه و روش پیشین بازگشتند.

با توجه به شواهد قرآنی و تاریخی، چگونه می‌توان به اصحابی که اهل نفاق بودند (توبه: ۱۰۷-۱۰۸)، برخی در جنگ‌ها فرار کردند، برخی ترک نماز جمعه نمودند (جمعه: ۱۱) و ده‌ها مورد دیگر که در جای خود قابل بررسی است، اعتماد کامل داشت و همه مطالب آنان را پذیرفت؟ افزون بر این، صحابه‌ای که به عدالت شهرت یافته‌اند، چگونه توانستند خلیفه مفترض الطاعه را به قتل برسانند (سبحانی، ۱۴۲۱: ۳۶۲/۵).

تفتازانی در شرح المقاصد می‌نویسد: «برخی از صحابه از حق منحرف شده و به ظلم و فسق گرفتار شدند؛ علت آن کینه، عناد، حسد، لجاجت، طلب ریاست و سلطنت و میل به لذت‌ها و شهوات بوده است» (تفتازانی، ۱۴۱۹: ۳۰۶/۲).

۲. مبانی غیر صحیح در تنزیه صحابه

هرگز در بینش صحابه چنین نبوده است که هم‌نشینی با پیامبر ﷺ یا ملاقات و رؤیت حضرت، انسان را از لغزش و خطایمه کند. بر همین اساس، آنان به صراحت علیه مجرمان و مفسدان از میان اصحاب شهادت می‌دادند و خواستار اجرای حدود الهی در مورد ایشان می‌شدند (شرف‌الدین، ۱۴۱۶: ۲۵).

بنابراین، تنزیه همه صحابه و استناد به نظریات آنان مبنای صحیحی ندارد و نمی‌تواند در کنار کتاب خدا، سنت پیامبر ﷺ و آموزه‌های معصومین قرار گیرد.

۳. بطلان حدیث «ان اصحابی کالنجوم»

ابن عبدالبر در جامع البیان می‌گوید: «هذا الكلام لا يصح عن النبي ﷺ ... والكلام أيضاً منكر عن النبي ﷺ ... وهذا إسناد لا يصح... ولم يأمر أصحابه أن يقتدي بعضهم ببعض... هذا إسناد لا تقوم به حجة» (ابن عبدالبر، ۱۳۹۸: ۹۲۳/۲). به بیان دیگر، این کلام از رسول اکرم ﷺ صادر نشده و صدور آن از سوی ایشان انکار شده است؛ اسناد آن نیز صحیح نیست و پیامبر ﷺ هرگز اصحاب خود را به اقتدا به یکدیگر امر نکرده است. بنابراین این نسبت به رسول خدا ﷺ هیچ دلیلی ندارد.

البانی، از علمای معاصر وهابی، نیز تصریح کرده است: «أصحابي كالنجوم فبأهم اقتديتم اهتديتم» لا یصح: واهِ جداً وموضوع. یعنی حدیث «أصحابي كالنجوم...» صحیح نبوده و حدیثی پوچ و جعلی است (البانی، ۱۴۲۷: ۴۹/۱). ابن حزم اندلسی نیز می‌گوید: «وأما الحديث المذكور فباطل مكذوب من توليد أهل الفسق»؛ یعنی این حدیث باطل و دروغ است و ساخته و پرداخته فاسقان به شمار می‌رود (ابن حزم، بی‌تا: ۶۴/۵).

حدیث «نجوم» از حیث متن نیز قابل مناقشه است؛ زیرا چگونه می‌توان باور کرد که همه صحابه پس از پیامبر ﷺ بر طریق مستقیم بوده‌اند؟ آیا همه آنان اهلیت برای اقتدا داشته‌اند؟ آیا همه آنان به هدایت رسیده‌اند تا بتوانند دیگران را نیز به هدایت رهنمون سازند؟

قاضی نعمان مغربی در دعائم الاسلام محتوای این حدیث را نقد کرده است. به گفته او، صحابه پیامبر ﷺ با یکدیگر اختلاف نظر داشته و در برابر هم قرار گرفته‌اند؛ در حالی که خدا و پیامبر ﷺ هرگز به پیروی از کسانی که نظراتشان متعارض است امر نمی‌کنند، زیرا مکلف نمی‌داند به کدام یک اقتدا کند. به اعتقاد وی، اگر تبعیت از هر یک از صحابه جایز باشد، کشتن همه صحابه نیز مباح خواهد شد؛ زیرا گروهی از آنان با گروهی دیگر جنگیده و یکدیگر را کشته‌اند. بنابراین اگر فردی به یکی از آنان اقتدا کند، کشتن گروه دیگر برای او جایز خواهد بود و اگر پس از کشتن برخی از آنان از گروه دیگر پیروی کند، کشتن گروه نخست نیز برای او جایز خواهد شد (قاضی نعمان، ۱۳۸۵: ۸۶).

معیار سوم: تشیع راویان حدیث

برخی از عالمان اهل سنت، روایات مربوط به فضائل اهل بیت ﷺ را به دلیل انتساب به راویان شیعی یا رافضی، موضوع و غیر معتبر دانسته‌اند. ابوزهو در بیان معیارهای شناخت حدیث موضوع تصریح می‌کند: «از جمله نشانه‌های حدیث موضوع آن است که در فضائل اهل بیت ﷺ باشد و راوی آن رافضی باشد» (ابوزهو، ۱۴۰۴: ۴۸۴).

ابن جوزی نیز در آثار خود ۵۹ حدیث در فضیلت علی بن ابی طالب ﷺ را مردود شمرده است؛ بسیاری از این احادیث به دلیل آنکه راویانشان شیعی، رافضی یا غالی معرفی شده‌اند، از سوی او غیر معتبر دانسته شده‌اند (ابن جوزی، ۱۴۱۸: ۲۵۲/۲).

نقد و ارزیابی معیار سوم

۱. مفهوم رافضی

فعل «رفض» در لغت به معنای ترک کردن و کنار گذاشتن است (ابن منظور، ۱۴۰۵: ۱۵۶). هدف از این نام‌گذاری، با توجه به بار منفی واژه، می‌تواند حربه‌ای برای تخریب شخصیت راویان امامی و یا ایجاد فضایی خاص پیرامون راوی و احادیث او باشد تا دیگران را از استفاده از روایت‌های وی برحذر دارند (آقا نوری، ۱۳۸۵: ۱۰۹).

آیت‌الله سبحانی نیز تصریح کرده است که «رافضی» اصطلاحی سیاسی است و درباره کسانی به کار می‌رود که با حکومت زمان خود مخالفت کرده‌اند. از آنجا که شیعیان پس از دوران رسول خدا ﷺ از حکومت‌های بعدی اطاعت نکردند، به این نام شناخته شدند (سبحانی، ۱۴۱۴: ۱۲۳/۱).

۲. ناکارآمد بودن معیار

اگر رافضی بودن یک راوی دلیل بر عدم وثاقت وی تلقی شود و صرفاً به‌خاطر این عنوان روایت او کنار گذاشته شده و باطل قلمداد گردد، در این صورت اهل سنت باید بر تعداد زیادی از روایات موجود در کتب سته خط بطلان بکشند؛ زیرا مؤلفان این کتب در موارد بسیاری از راویان شیعی و رافضی حدیث نقل کرده‌اند.

خطیب بغدادی در الکفایة فی علم الروایة از قول علی بن مدینی نقل می‌کند: «لو ترکت أهل البصرة لحال القدر، ولو ترکت أهل الکوفة لمثلک الرأي، یعنی التشیع، خربت الکتاب» (خطیب بغدادی، ۱۴۰۵: ۱۵۷/۱). یعنی اگر اهل بصره را به‌خاطر اعتقاد به قدر و اهل کوفه را به‌خاطر گرایش به تشیع کنار بگذاری، همه کتاب‌ها نابود می‌شوند. سپس در توضیح این سخن می‌افزاید: «قوله: خربت الکتاب، یعنی لذهب الحدیث»؛ یعنی نابودی کتاب‌ها به معنای از بین رفتن حدیث است.

علامه شعرانی نیز مجعول بودن روایات ناظر بر آیه ولایت را منتفی دانسته و اظهار می‌دارد: «هیچ علت ندارد این حدیث را تکذیب کنیم یا بگوییم به سببی جعل شده است؛ زیرا راویان شیعی و متهم به تعصب برای اثبات امامت نبودند. بنابراین، واقعه‌ای مشهور که جماعتی از معتمدان آن را نقل کرده‌اند و نشانه‌ای از وضع در آن وجود ندارد، بی‌جهت نمی‌توان تکذیب کرد» (شعرانی، ۱۳۸۶: ۴۶/۱).

۳. رمی به تشیع

علمای اهل سنت غالباً هر کس را که فضائل اهل بیت علیهم‌السلام را نقل می‌کرد به تشیع نسبت می‌دادند. با این حال، بسیاری از راویان حدیث و مؤلفان کتب که روایات فضائل را نقل کرده‌اند، کسانی بودند که با وجود آگاهی از مشکلات و فشارهایی که در پی نقل این احادیث متوجه آنان می‌شد، از بیان حق و حقیقت هراس نداشتند و این روایات را کتمان نکرده، بلکه در معرض عموم قرار دادند.

به همین جهت، نسائی به تشیع متهم شده است (ابن خلکان، ۱۳۶۵: ۷۷/۱؛ ذهبی، ۱۴۱۳: ۱۲۳/۱۴)؛ زیرا وی احادیث فراوانی در فضائل اهل بیت علیهم‌السلام نقل کرده و کتابی مستقل با عنوان خصائص امیرالمؤمنین علیه‌السلام تألیف نموده که در آن فضائل حضرت علی علیه‌السلام را گردآوری کرده است. افزون بر او، شماری دیگر از بزرگان حدیث همچون ابوعبدالله حاکم نیشابوری، ابونعیم فضل‌بن‌دکین، عبدالرزاق، ابوحاتم رازی و فرزندش عبدالرحمن نیز به تشیع نسبت داده شده‌اند، تنها به این دلیل که روایات فضائل اهل بیت علیهم‌السلام را به وفور نقل کرده‌اند.

بررسی دقیق کتاب مسند احمد نیز این نکته را روشن می‌سازد که با وجود نگارش آن پیش از صحیح بخاری، در شمار صحاح سته قرار نگرفته است. تأمل در مجموعه این کتاب نشان می‌دهد که یکی از دلایل این امر می‌تواند آن باشد که احمد بن حنبل در مسند خود روایات بسیاری در فضائل اهل بیت علیهم‌السلام نقل کرده است. در نتیجه، راویان و مؤلفان فضائل اهل بیت علیهم‌السلام غالباً به تشیع منتسب می‌شدند تا مردم تا حد امکان از این گونه کتاب‌ها و روایات دور نگاه داشته شوند.

۴. بیان شوکانی

شوکانی در تقسیم‌بندی خود، احادیث تفسیری قرآن را به دو بخش معتبر و نامعتبر تقسیم کرده و در ادامه، تفاسیر روایی شیعه را در زمره تفاسیر غیر معتبر قرار داده و آنها را هم‌ردیف تفاسیر صوفیه دانسته است. به عنوان نمونه، وی در مورد احادیثی از رسول اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم که مقصود از «الذین آمنوا» و «هاد» در آیات «إِنَّمَا وَلِيُّكُمُ اللَّهُ وَرَسُولُهُ وَالَّذِينَ آمَنُوا الَّذِينَ يُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَيُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَهُمْ رَاكِعُونَ» و «وَلِكُلِّ قَوْمٍ هَاد» را امام علی علیه‌السلام معرفی کرده‌اند، تصریح می‌کند: «این گونه احادیث از اکاذیب روافض (شیعه) است که در تفاسیر خود آورده‌اند و اینکه گفته می‌شود این آیه درباره علی علیه‌السلام نازل شده، بدون خلاف جعلی است» (شوکانی، ۱۴۰۶: ۳۱۶).

نقد دیدگاه شوکانی

در مقام نقد سخنان شوکانی باید یادآور شد که این گونه احادیث منحصر به راویان شیعی نیست، بلکه بسیاری از مفسران و محدثان اهل سنت نیز آنها را در منابع خود ذکر کرده‌اند. نمونه‌هایی از این روایات در تفسیر کشاف زمخشری (۱۴۰۷: ۶۴۹/۱)، معجم الاوسط طبرانی (۱۴۱۵: ۲۱۸/۶) و مجمع الزوائد و منبع الفوائد هیشمی (۱۴۱۴: ۱۷/۷) قابل مشاهده است. این امر نشان می‌دهد که انتساب چنین روایاتی به جعل و اختصاص آن به شیعه، با شواهد موجود در منابع معتبر اهل سنت سازگار نیست و نمی‌تواند مبنای علمی قابل اتکایی برای رد این احادیث باشد.

۵. تعصب کور در عدم پذیرش مناقب اهل بیت علیهم‌السلام

در حاشیه شرح عقاید نسفی چنین آمده است: «فضایل علی علیه‌السلام قابل انکار نیست و انکار فضایل و نسبت رفض به معتقدان آن جز از ناحیه متعصبان صورت نمی‌گیرد.» وی همچنین تصریح می‌کند: «لو كان هذا رفضاً وتركاً للسنّة لم يوجد من أهل الرواية و الدراية شيء أصلاً، فيأتاك و التعصب في الدين و التجنب عن الحق و اليقين»؛ یعنی اگر نقل فضایل علی علیه‌السلام رفض و ترك سنت باشد، چیزی از اهل روایت و درایت حدیث باقی نمی‌ماند. پس باید از تعصب در دین پرهیز کرد و از حق و یقین دوری نجست (تفتازانی، ۱۴۰۸: ۲۳۰).

محمدبن عقیل علوی نیز در کتاب العتب الجمیل علی أهل الجرح و التعديل پرده از این ماجرای تاریخی برداشته و می‌نویسد: محدثان عامه هنگامی که به احادیثی درباره مناقب علی علیه‌السلام، عترت علیهم‌السلام یا شیعیان آنان برمی‌خورند، در نقد رجال سند آن احادیث با دقت و سخت‌گیری وارد شده و با هر وسیله‌ای در پی جرح آنان برمی‌آیند؛ حتی اگر جرحی مبهم و غیر معلوم باشد، با آنکه خود جرح مبهم را رد می‌کنند. یا با پذیرش جرح ناشی از عقاید مخالف، با آنکه به بطلان آن نیز اعتراف دارند. اگر از این امر عاجز باشند و نتوانند راوی را جرح کنند، در نهایت می‌گویند: «فی الإسناد رجل شیعی فلا يلتفت إليه»؛ یعنی در اسناد حدیث، راوی شیعی وجود دارد و نباید به آن توجه کرد (علوی، ۱۴۲۵: ۱۰۹).

معیار چهارم: تبانی صحابه و کتمان حدیث

سبأی در کتاب السنة و مکانتها فی التشریع الاسلامی می‌گوید: «اگر مقتضای پذیرش حدیث آن باشد که معصوم علیه السلام سخنی را در ملاء عام صادر کرده، اما صحابه آن را کتمان نموده‌اند، این خود دلیلی بر مجعول بودن آن حدیث است» (سبأی، ۱۴۲۱: ۱۱۹).

ابن قیم نیز در نقد روایات مربوط به واقعه غدیر می‌نویسد: «چنان‌که روافض گمان می‌کنند رسول خدا صلی الله علیه و آله در بازگشت از حجة الوداع دست علی بن ابی طالب علیه السلام را در محضر تمام صحابه بلند کرده و او را به عنوان وصی، برادر و خلیفه پس از خود معرفی نموده و فرمود: هذا وصی و آخی و الخلیفه من بعدی، فاسمعوا و اطیعوا له. اما پس از این ماجرا، تمام صحابه هم‌پیمان شدند که این مسأله را کتمان کرده و آن را تغییر دهند. پس لعنت خداوند بر دروغگویان باد» (ابن قیم، ۱۴۰۸: ۵۷).

بر اساس این داوری، اگر نصی صریح در مورد جانشینی امام علی علیه السلام از پیامبر صلی الله علیه و آله صادر شده بود، نمی‌توانست از نگاه صحابه مخفی بماند؛ بلکه بزرگ و کوچک آنان، شهری و روستایی، مرد و زن، آن را نقل می‌کردند. از این رو، چنین ادعایی اساساً باطل دانسته شده است؛ زیرا امکان ندارد همه امت اسلام، با وجود اغراض و اختلافات گوناگون، بر انکار آن اتفاق کنند.

نقد و ارزیابی معیار چهارم

باید دید مقصود از «تبانی صحابه» چیست؟ اگر منظور از این معیار، اجماع اصحاب پیامبر صلی الله علیه و آله بر کذب یا عدم وقوع حادثه و یا صدور گفتاری از رسول خدا صلی الله علیه و آله باشد، چنین امری هیچ‌گاه مصداق خارجی نیافته است. اگر هم اتفاق بخشی از صحابه مدنظر باشد، نمی‌تواند قابل قبول باشد؛ زیرا نمی‌توان گروهی از جمع را ملاک برای همه افراد قرار داد. همچنین اگر مقصود احادیثی باشد که یک موضوع عام‌البلوی تنها با استناد به یک راوی گزارش شده است، نقل روایت توسط یک نفر ملازم با موضوع بودن آن نخواهد بود.

تأثیر گرایش‌های مذهبی: اهداف جعل قاعده «تبانی صحابه» و کتمان حدیث، تجاهل و تکذیب احادیث معروف بوده است. وجه محال بودن چنین حدیثی را این‌گونه تبیین کرده‌اند که اگر حدیث درست باشد، صحابه‌ای که با مفاد آن مخالفت کرده‌اند در معرض اتهام قرار می‌گیرند (ادلبی، ۱۴۰۳: ۳۱۱-۳۱۰). در اینجا تأثیر گرایش‌های مذهبی در جهت‌گیری‌ها و داوری‌های متفاوت

به‌خوبی آشکار می‌شود. نقل یک حدیث توسط یک راوی — حتی اگر بیانگر مسائل مبتلابه باشد — نمی‌تواند دلیل قطعی بر وضع آن باشد. ضمن آنکه تطبیق مسئله بر وصایت امام علی علیه السلام، که از مصادیق ادعای انجام کاری از سوی پیامبر صلی الله علیه و آله در ملاء عام و کتمان صحابه دانسته شده، بیشتر وجهه سیاسی دارد.

ابن حجر عسقلانی در تهذیب التهذیب ضمن بیان برخی از روایان حدیث غدیر و طرق آن می‌گوید: ابن جریر طبری اسناد حدیث غدیر را در کتابی گردآورده و آن را صحیح شمرده است و ابوالعباس ابن عقده نیز آن را از طریق هفتاد نفر از صحابه یا بیشتر روایت کرده است (ابن حجر عسقلانی، ۱۴۱۲: ۲۸۸/۷). علامه امینی نیز در الغدیر عبارت چهل و سه نفر از اعظم علمای اهل سنت — از جمله ثعلبی، واحدی، فخر رازی، سیوطی و قاضی شوکانی — را نقل می‌کند که به صحت سند و طرق حدیث غدیر تصریح کرده‌اند (امینی، ۱۴۱۶: ۲۹۴/۱).

از این رو، دلایل و نظرات بزرگانی از اهل سنت که به‌عنوان موافقان وقوع چنین واقعه‌ای در تاریخ اسلام مطرح شده‌اند، می‌تواند دست‌کم احتمال موضوع نبودن حدیث را تقویت کند. بنابراین، یک خبر قطعی‌الصدر مجالی برای تشکیک و تردید باقی نمی‌گذارد تا نیازی به معیارها و ملاک‌های تشخیص جعل و وضع باشد.

غیر قابل کتمان بودن فضائل عترت علیهم السلام: بسیاری از علمای اهل سنت کتاب‌های مستقلی در معرفی مناقب و فضائل اهل بیت علیهم السلام تألیف کرده‌اند. برخی از این آثار عبارتند از:

— نورالابصار اثر شبلنجی شافعی (متوفی ۱۲۹۰ ق)

— الفصول المهمة اثر ابن صباغ مالکی (متوفی ۸۵۵ ق)

— کفایة الطالب اثر محمد بن یوسف گنجی (متوفی ۶۵۸ ق)

معیار پنجم: تشابه روایت با توصیه‌های پزشکی

پاره‌ای از محدثان و پژوهشگران علوم حدیث، شباهت روایات به اقوال اطباء و حکما را از نشانه‌های وضع روایت دانسته‌اند. ابن قیم در المنار المنیف، تطابق زیاد مضمون حدیث با توصیه‌های پزشکی و سخنان عوامانه را از ملاک‌های شناسایی احادیث موضوعه معرفی کرده است. وی نمونه‌هایی از این معیار را در احادیث منسوب به پیامبر صلی الله علیه و آله مانند «الباذنجان لما أكل له» یا

«الباذنجان شفاء من کل داء» ذکر کرده است (ابن قیّم، ۱۴۰۸: ۶۲). ابن جوزی نیز تصریح می‌کند که چنین حکم کلی درباره مزایای بادمجان با ویژگی‌های پیامبر ﷺ سازگار نیست (ابن جوزی، ۱۴۱۸: ۳۰۱/۲).

نقد و ارزیابی معیار پنجم

۱. اهمیت و جایگاه روایات طبی

روایات طبی بخشی از میراث روایی اسلام هستند که همواره مورد توجه و احترام مسلمانان قرار گرفته‌اند. نحله‌های مختلف از عالمان شیعه و سنی — از جمله حکما، متکلمان، محدثان، فقیهان، اصولیان و اخباریان — هر یک با مشارب گوناگون با این روایات مواجه شده‌اند. مجموعه سخنان معصومین علیهم‌السلام در باب پزشکی به‌صورت کتاب‌هایی مستقل درآمده و در طول تاریخ، آثار متعددی با عناوینی چون طب النبی، طب الأئمة، طب الصادق، طب الکاظم و طب الرضا نگاشته شده است. بی‌تردید بخشی از این سفارش‌ها از معصومین علیهم‌السلام صادر گردیده و این امر نشان می‌دهد که فضای عصر رسالت و پیشوایان معصوم علیهم‌السلام با استقبال از مسائل بهداشت و درمان همراه بوده است. اگر موضع اسلام در این زمینه منفی بود، هرگز چنین احادیثی نقل نمی‌شد و مؤلفان نیز دست به تألیف این آثار نمی‌زدند.

در منابع حدیثی اهل سنت نیز شماری از احادیث به نقل از پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم و اصحاب ایشان مضبوط گشته که درباره استفاده از خوراکی‌ها به مثابه دارو و درباره داروهای مجاز و غیر مجاز سخن گفته‌اند. به عنوان نمونه، این روایات در آثار زیر آمده است:

- ابن ابی شیبّه، المصنف، ج ۵، ص ۳۱-۳۲
 - ابوداوود، سنن، ج ۴، ص ۳
 - ابن ماجه، سنن، ج ۲، ص ۱۱۳۷-۱۱۳۸
 - ترمذی، سنن، ج ۴، ص ۳۸۳
- در این کتب حدیثی، موضوع خوراکی‌ها و خواص دارویی آنها بخش مهمی از باب موسوم به «کتاب الطب» را تشکیل داده است.

۲. استقراء ناقص و بطلان کلام ابن قیم

ابن قیم ضمن نکوهش جعل روایات مشابه توصیه‌های پزشکی، در تعلیل موضوع بودن حدیث «بادنجان شفای هر دردی است» می‌گوید: «قبیح الله واضعهما، فإن هذا لو قاله جهلة الأطباء لسخر الناس منه، ولو أكل الباذنجان للحُمى والسوداء الغالبة وكثير من الأمراض لم يزد لها إلا الشدة»؛ یعنی اگر بادنجان به کسی که تب دارد، سودای او غالب است و یا به بیماری‌های دیگر مبتلاست خورنده شود، تنها بر شدت بیماری او خواهد افزود (ابن قیم، ۱۴۰۸: ۵۱).

با این حال، اگر فرض شود که مخاطب حدیث شخصی بوده که هرگز سودای غالب نداشته و پیامبر ﷺ در رابطه با او و کسانی با شرایط مشابه چنین دستوری داده‌اند، چه استبعادی می‌توان داشت؟ تعلیل ابن قیم نشان می‌دهد که وی در نتیجه‌گیری خود از «استقراء ناقص» بهره گرفته و از قضایای جزئی سعی در استخراج نتیجه کلی داشته است. روشن است که استقراء ناقص حجت نیست و نهایتاً تنها ظن غالب را افاده می‌کند.

شفیق در نقد کلام ابن قیم می‌نویسد: «أما المقاييس الأطباء والطريقة أشبه وأليق، لأن مثل هذا لا يثبت إلا بالاستقراء التام في أسانيدها، فهو ليس مقياساً حقيقياً لنقد المتون» (شفیق، ۱۴۳۹: ۱۹). به بیان دیگر، این ادعا تنها با استقراء کامل در اسناد قابل اثبات است و نمی‌تواند ملاک نقد نصوص باشد.

۳. نقش مقدرات الهی در تأثیر اسباب سلامتی

قرآن کریم درباره خوراکی‌ها، میوه‌ها و نوشیدنی‌ها و خواص هر یک سخن گفته است. با توجه به اینکه کتاب و سنت هر دو از منابع دینی هستند، چه مانعی دارد که سخنی از پیامبر ﷺ نیز به مناسبتی درباره این موارد صادر شده باشد؟ برای نمونه، یکی از صحابه در مورد سودمندی دارو و پرهیز از اسباب بیماری و چگونگی همخوانی این دو با اراده الهی پرسشی مطرح کرد و پیامبر ﷺ آن دو را در زمره مقدرات خداوند قرار داد (ابن ماجه، ۱۴۱۸: ۴/۴۹۸).

در واقع، می‌توان گفت تشخیص بیماری و تجویز دارو بر اساس آن شرط لازم است، اما به تنهایی کافی نیست. شرط کافی برای صحت درمان همان تقدیر الهی و حکمتی است که خداوند در داروها قرار داده است. تقدیر چیزی جز قوانین حاکم بر جهان نیست و انسان با ورود به عرصه زندگی خاکی،

ناگزیر در سیطره این قوانین قرار می‌گیرد؛ قوانینی که حیات او را تحت الشعاع قرار می‌دهند و این همان تقدیر است. بنابراین، از نگاه اسلام، طیب و دارو — خواه برای روح (جان/روان) و خواه برای تن (بدن/جسم) - تنها نقش واسطه‌ای را در نظام حکیمانه آفرینش ایفا می‌کنند.

۴. پیامبر ﷺ: طیب جسم و روح

اگر در میان سخنان پیامبر ﷺ راه‌هایی برای درمان دردهای جسمی مردم ارائه شده باشد؟ چه استبعادی دارد، به عنوان انسان و بشر، در زمینه طبّ و معالجه امراض بدنی در حدّ بقیه انسان‌ها یا کمی بالاتر و نه لزوماً در قاب معجزه و اعجاز، به تجربه، چیزهایی اندوخته و آن را در دسترس دیگران بگذارد؟ چه استبعادی دارد، پیامبر ﷺ را در زندگی روزمره در حدّ انسانی معمولی و مجزّب بدانیم؟ خلاصه، پیامبر ﷺ که هم طیب جسم است و هم روح چگونه باید سخن بگوید، تا هم بیماری جسمی و روحی اشخاص را مداوا کند و هم سخن وی به اطباء شبیه نگردد؟

معیار ششم: تاریکی حدیث و انکار قلب

دانشمندان حدیث‌شناس، «تاریکی حدیث» و «انکار قلب» را از نشانه‌های شناخت حدیث راستین از حدیث ساختگی دانسته‌اند. ربیع‌بن خنیم روایت کرده است: «إِنْ مِنْ الْحَدِيثِ حَدِيثًا لَهُ ضَوْءٌ كَضَوْءِ النَّهَارِ تَعْرِفُهُ، وَإِنْ مِنْ الْحَدِيثِ حَدِيثًا لَهُ ظِلْمَةٌ كَظِلْمَةِ اللَّيْلِ تَنْكُرُهُ»؛ یعنی حدیث همچون روز نوری دارد که موجب شناسایی آن می‌شود و تاریکی‌ای مانند تاریکی شب دارد که سبب ناپسند دانستن آن می‌گردد (ابن سعد، ۱۴۱۸: ۲۲۲/۶).

شوکانی در مورد حدیث «إِذَا حَدَّثْتُمْ عَنِّي بِحَدِيثٍ يُوَافِقُ الْحَقَّ فَخَذُوا بِهِ حَدَّثْتُ أَوْ لَمْ أَحْدَثْ» با اشاره به وجود شواهد متعدد برای آن در کتبی چون مسند احمد بن حنبل و سنن ابن ماجه، به جهت انکار قلبی و حسی خود نسبت به متن حدیث، انتساب آن به رسول خدا ﷺ را بعید دانسته است (شعرانی، ۱۳۸۶: ۲۸۶).

ابن دقیق العید در این باره تعبیر روشنی دارد: «وَكثيراً ما يحكمون بذلك [أي بالوضع] باعتبار أمور ترجع إلى المروي وألفاظ الحديث، وحاصله يرجع إلى أنه حصلت لهم لكثرة محاولة ألفاظ النبي | هيئة نفسانية وملكة قوية يعرفون بها ما يجوز أن يكون من ألفاظ النبوة وما لا يجوز»

(ابن‌دقیق‌العید، ۱۴۲۷: ۳۱۱-۳۱۲). اهل حدیث غالباً با تکیه بر معیارهایی ناظر به محتوا و الفاظ حدیث حکم به وضع آن می‌کنند؛ زیرا کثرت مراجعه و مؤانست طولانی با روایات نبوی در آنان ملکه‌ای نفسانی پدید آورده که می‌توانند سخنان پیامبر ﷺ را از غیر آن تشخیص دهند.

جمال‌الدین قاسمی نیز در قواعد التحدیث در بابی با عنوان «بیان أن للقلب السليم إشرافاً على معرفة الموضوع» می‌نویسد: قلب، هنگامی که پاک و از زنگارها پیراسته باشد، توانایی تمییز میان حق و باطل، راست و دروغ، هدایت و گمراهی را دارد. به‌ویژه اگر از نور نبوی پرتو و ذوقی یافته باشد، امور پنهانی و تاریکی‌های اشیاء و درست از نادرست بر او آشکار می‌گردد؛ زیرا سخنان رسول خدا ﷺ بر خردمندی که آن را چشیده باشد پنهان نمی‌ماند. وی سپس به حدیثی نبوی اشاره می‌کند: «از زیرکی و تیزی‌نی مؤمن بترسید، زیرا او با نور الهی می‌نگرد» (قاسمی، ۱۴۰۷: ۱۷۲). قاسمی در ادامه می‌افزاید: «آن‌که نور و برهان دارد چگونه حقایق اشیاء را از مفهوم سخن صاحبان سخن، به‌ویژه احادیث نبوی، دریابد؟ بنابراین او آن را به‌طور کامل می‌شناسد... محب، از فحواي سخن محبوب، مراد او را درمی‌یابد هرچند اشاره‌وار باشد و به آن تصریح نکند» (همان: ۱۷۶).

نقد و ارزیابی معیار ششم

۱. مخاطب‌شناسی در حدیث

اینکه احادیث منتسب به رسول خدا ﷺ تا چه اندازه درست هستند و تا چه حد با اصول و معیارهای سنجش صحت و سقم حدیث مطابقت دارند، یک بحث است؛ و اینکه اگر صحیح باشند، خطابشان متوجه چه کسانی است، بحث دیگری است. آیا همه کسانی که حدیث را می‌شنوند، توانایی درک و طهارت روح دارند تا منکر را منکر بشناسند و نور و ظلمت کلام را دریابند؟

۲. داوری‌های سلیقه‌ای در وضع‌شناسی حدیث

حاکم نیشابوری، صاحب المستدرک علی الصحیحین که مورد توجه اهل سنت است، نقل می‌کند: «قال أخبرني رسول الله أنَّ أول من يدخل الجنة أنا وفاطمة والحسن والحسين» (حاکم نیشابوری، ۱۴۲۷: ۱۵۱/۳). پیامبر ﷺ فرمود: نخستین کسانی که وارد بهشت می‌شوند من، فاطمه، حسن و حسین هستیم. ذهبی در تلخیص المستدرک، پس از مشاهده اینکه اسناد روایت

مشکلی ندارد، در ذیل حدیث می‌نویسد: «الحديث منكر من القول يشهد القلب بوضعه» (ذهبی، ۱۴۲۷: ۱۵۱/۳). چون نمی‌تواند بر اساس قواعد علم رجال بطلان حدیث را اثبات کند، می‌گوید: «قلب گواهی به بطلان حدیث می‌دهد».

این شیوه رد حدیث در کدام بحث علمی رواست؟ مقصود از روشنایی و تاریکی سخن چیست؟ معیار تشخیص آن چیست؟ ظلمت و تاریکی در سخن با چه ملاکی و چگونه قابل تشخیص است؟ همان‌گونه که مشاهده می‌شود، اگر با دیده انصاف نگریسته شود، ابهام در معنای این معیار کاملاً روشن است و در این حوزه، میدان برای داوری‌های سلیقه‌ای و جانبدارانه به آسانی فراهم می‌شود.

۳. عدم کفایت این معیار در شناخت احادیث موضوعه

اگر فرض شود که این معیار برای سنجش احادیث درست باشد، طبق آیات قرآن کریم تنها کسانی کلام پاک را درک می‌کنند که خود طهارت قلبی داشته باشند. کسانی از کلام الهی متأثر می‌شوند یا نیک و بد کلام را به الهام درمی‌یابند که از مؤمنان واقعی، متوکلان و اهل خشیت پروردگار باشند. حال، شمار این افراد چقدر است؟ با توجه به اندک بودن چنین گروهی، آیا سپردن این معیار به دست افراد، جای درنگ ندارد؟

از این رو، این معیار در شناسایی احادیث موضوعه کافی نیست؛ بلکه می‌توان آن را تنها به عنوان قرینه‌ای در کنار سایر قرائن برای حکم به موضوع بودن حدیث مورد استفاده قرار داد.

نتیجه‌گیری

با تأمل در درون‌مایه و محتوای معیارهای اختصاصی اهل سنت درمی‌یابیم که برخی از آنها قواعدی بی‌اساس برای دستیابی به اهداف خاص بوده و در وضع آنها از شیوه‌های جانبدارانه و غیرعالمانه استفاده شده است. این معیارها با لغزش‌ها و چالش‌های مبنایی مواجه بوده و به دلیل انطباق نادرست و ذکر مصادیق ناروا، مورد سوءاستفاده قرار گرفته‌اند و از اعتبار و کارایی لازم برخوردار نیستند.

با توجه به سوگیری‌های ذهنی افراد که متأثر از عقاید فقهی، کلامی و فرقه‌ای است، حجم فراوانی از روایات ضعیف در زمره روایات موضوعه قرار گرفته‌اند. حال آنکه اگر اشکال سندی تمام باشد و نتوان اعتبار روایت را نه از راه سند و نه از طریق شواهد و قرائن داخلی و خارجی اثبات کرد، در نهایت روایت غیر معتبر خواهد بود، نه اینکه الزاماً جعلی دانسته شود.

برخی تنها به دلیل ناسازگاری مضمون حدیثی با مذاق خود یا دیگران، با پیش‌فرض‌های نادرست و بهانه‌های غیرموجه آن را مجعول دانسته‌اند؛ یا گاه به دفاع از حدیثی مجعول برخاسته و با غرض‌ورزی بر آن مهر تأیید زده‌اند.

«اقوال صحابه» به‌عنوان منبعی برای استنباط احکام الهی هرگز نمی‌تواند در کنار کتاب خدا و سنت پیامبر ﷺ قرار گیرد. آیات و روایاتی که بر ارزش‌های والای برخی از صحابه دلالت دارند، دلیل بر تنزیه و اثبات عصمت مطلق آنان نیست. افزون بر این، اگر واقعاً «اقوال صحابه» جایگاه حقوقی مورد نظر اهل سنت را داشت، باید در آیات قرآن و در سنت و سیره پیامبر ﷺ به‌صراحت بیان می‌شد و حدود و ثغور آن مشخص می‌گردید، همان‌گونه که در مورد سیره پیامبر ﷺ و معصومین  شده است.

قاعده «تبانی صحابه» و کتمان حدیث از سوی آنان نیز نمی‌تواند نشانه وضع حدیث باشد. فضائل متعدد عترت  که در بسیاری از کتب معتبر اهل سنت درج شده، با فرض تبانی صحابه و کتمان سازگار نیست. اگر مقصود از تبانی، همدستان شدن تعدادی از صحابه باشد، چنین امری نمی‌تواند ملاک همه آنان قرار گیرد؛ و اگر مقصود اجماع باشد، چنین اجماعی به‌ویژه در موضوع جانشینی پیامبر ﷺ هیچ‌گاه تحقق نیافته است.

معیارهایی همچون «تاریک و ظلمانی بودن حدیث» یا «اقبال قلبی» گرچه قابل طرح هستند، اما مرزهای آنها به جریان‌های فکری جهان اسلام وابسته است و در نتیجه دچار آفت نسیت می‌شوند. همچنین، صرف وجود مشابهت معنایی میان روایت و مطالب موجود در کتب طبی، دلیل بر اقتباس روایت از آنها نیست. شباهت حدیث پیامبر ﷺ به سخن پزشکان، به دلیل وجود موارد مشابه در قرآن، نمی‌تواند منفی تلقی شود. در سنجش اعتبار احادیث پزشکی باید قرآن، سنت، عقل، آزمایش‌های علمی و بررسی قرائن و شرایط صدور روایت را معیار قرار داد و با بهره‌گیری از قواعد و مبانی فهم حدیث به درک صحیحی از روایات رسید. بی‌تردید بیشترین آسیب‌ها در رویکرد به احادیث پزشکی ناشی از بی‌توجهی به این مبانی است.

فهرست منابع

قرآن کریم

آقا نوری، علی، خاستگاه تشیع و پیدایش فرقه‌های شیعی، قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، ۱۳۸۵ش.

ابن اثیر، علی بن محمد، أسد الغابة فی معرفة الصحابة، بیروت: دارالکتب العلمیة، ۱۴۲۴ق.
ابن تیمیہ، احمد بن عبدالحلیم، منهاج السنة، ریاض: جامعة الإمام محمد بن سعود الإسلامية، ۱۴۰۶ق.

ابن جوزی، عبد الرحمن بن علی، الموضوعات من الأحادیث المرفوعات، ریاض: أضواء السلف، ۱۴۱۸ق.

ابن حجر عسقلانی، أحمد بن علی، تهذیب التهذیب، بیروت: دار إحياء التراث العربی، ۱۴۱۲ق.
ابن حجر عسقلانی، أحمد بن علی، فتح الباری بشرح صحیح البخاری، بیروت: دارالمعرفه، ۱۳۷۹ق.
ابن حجر عسقلانی، أحمد بن علی، الإصابة فی معرفة الصحابة، بیروت: دارالکتب العلمیة، ۱۴۱۵ق.
ابن حزم اندلسی، ابی محمد علی، الأحکام فی أصول الأحکام، قاهره: العاصمة، بی تا.
ابن خلکان، احمد بن محمد، وفيات الأعیان، قم: شریف رضی، ۱۳۶۵ش.
ابن دقیق العید، تقی الدین، الاقتراح فی بیان الاصطلاح، عمان: دارالعلوم للنشر و التوزیع، ۱۴۲۷ق.
ابن سعد کاتب و اقدی، محمد بن سعد، الطبقات الکبری، بیروت: دارالکتب العلمیة، ۱۴۱۸ق.
ابن عبد البر، یوسف، جامع بیان العلم و فضلہ، بیروت: دارالکتب العلمیة، ۱۳۹۸ق.
ابن قیم جوزی، محمد بن ابی بکر، المنار المنیف فی الصحیح و الضعیف، بیروت: دارالکتب العلمیة، ۱۴۰۸ق.

ابن قیم جوزی، محمد بن ابی بکر، إعلام الموقعین عن رب العالمین، بیروت: دارالکتب العلمیة، ۱۴۱۱ق.

ابن ماجه قزوینی، سنن ابن ماجه، بیروت: دارالجليل، ۱۴۱۸ق.
ابن منظور، جمال الدین محمد، لسان العرب، قم: نشر ادب الحوزه، ۱۴۰۵ق.
ابن همام، کمال الدین، فتح القدير، بیروت: دارالکتب العلمیة، ۱۴۲۴ق.
ابوریه، محمود، أضواء علی السنة المحمدیة، قم: مؤسسه انصاریان، ۱۴۱۶ق.
ابوزهره، محمد، أبوحنیفه: حياته وعصره، قاهره: دارالفکر، ۱۳۶۹ق.

ابو زهو، محمد محمد، الحديث والمحدثون، بيروت: دارالكتاب العربي، ١٤٠٤ق.
ادلبی، صلاح‌الدین بن محمد، منهج نقد المتن: الحديث النبوی، بيروت: دارالآفاق الجديدة، ١٤٠٣ق.

البانی، محمد ناصرالدین، سلسلة الأحادیث الضعيفة، رياض: مكتبة المعارف، ١٤١٢ق.
البانی، محمد ناصرالدین، صفة صلاة النبي، رياض: مكتبة المعارف للنشر والتوزيع، ١٤٢٧ق.
امینی، عبدالحسین، الغدير فی الكتاب والسنة والأدب، قم: مركز الغدير للدراسات الإسلامية، ١٤١٦ق.

بخاری، محمد بن إسماعیل، الجامع الصحيح، بيروت: دار طوق النجاة، ١٤٢٢ق.
تفتازانی، سعدالدین مسعود بن عمر، شرح المقاصد فی علم الکلام، بيروت: عالم الكتب، ١٤١٩ق.
تفتازانی، سعدالدین مسعود بن عمر، شرح عقاید نسفی، قاهره: مكتبة الكليات الأزهرية، ١٤٠٨ق.
جار، أمل بنت عباس، اجتهاد الرسول وصحابته الكرام، جدة: دارالمحمدی، ١٤٢٥ق.
حاکم نیشابوری، محمد بن عبدالله، المستدرک علی الصحيحین، بيروت: دارالمعرفة، ١٤٢٧ق.
خطیب، محمد عجاج، السنة قبل التدوين، بيروت: دارالفکر، ١٤٢١ق.
خطیب بغدادی، احمد، الکفاية فی علم الدراية، بيروت: دارالكتاب العربي، ١٤٠٥ق.
ذهبی، محمد حسین، التفسير والمفسرون، تهران: آوند دانش، ١٤٢٥ق.
ذهبی، شمس‌الدین محمد، سیر أعلام النبلاء، بيروت: مؤسسة الرسالة، ١٤١٣ق.
ذهبی، شمس‌الدین محمد، تلخیص المستدرک، بيروت: دارالمعرفة، ١٤٢٧ق.
زمخشري، محمود بن عمر، الکشاف عن حقائق غوامض التنزيل، بيروت: دارالکتب العربي، ١٤٠٧ق.
سباعی، مصطفى، السنة ومكانتها فی التشريع الإسلامی، بيروت: دارالوراق، ١٤٢١ق.
سبحانی، جعفر، مفاهيم القرآن، قم: مؤسسه امام صادق، ١٤٢١ق.
سخاوی، شمس‌الدین محمد بن عبد الرحمن، فتح المغیث، بيروت: دارالکتب العلمية، ١٤٠٣ق.
سندی، محمد بن عبد الهادی، حاشیه السندی علی النسائی، حلب: مكتب المطبوعات الإسلامية، ١٤٠٦ق.

شاطبی، ابراهیم بن موسی، الموافقات فی أصول الشريعة، بيروت: داراحیاء التراث العربی، ١٤٢٢ق.
شرف‌الدین، عبدالحسین، أجوبة مسائل جار الله، قم: المجمع العالمی لأهل البيت، ١٤١٦ق.
شعرانی، أبو الحسن، پژوهش‌های قرآنی، قم: بوستان کتاب، ١٣٨٦ش.

شفیق وینغرا، نقد متن الحدیث تاریخه ومقایسه، هند: جامعة دارالهدی الإسلامية، ۱۴۳۹ق.
شوکانی، محمدبن علی، الفوائد المجموعة فی الأحادیث الموضوعة، بیروت: دارالکتب العربی، ۱۴۰۶ق.

طبرانی، سلیمان بن احمد، المعجم الأوسط، قاهره: دارالحرمین، ۱۴۱۵ق.
عجلونی، اسماعیل بن احمد، کشف الخفاء، بیروت: دارالکتب العلمیة، ۱۴۰۸ق.
علوی، محمدبن عقیل، العتب الجمیل علی أهل الجرح والتعذیل، عمان: دارالإمام النووی، ۱۴۲۵ق.

غزالی، محمد، السنة النبویة بین أهل الفقه وأهل الحدیث، قاهره: دارالشروق، ۱۴۱۰ق.
قاسمی، محمد جمال الدین، قواعد التحديث من فنون مصطلح الحدیث، بیروت: دارالنفایس، ۱۴۰۷ق.

کردی، اسماعیل، نحو تفعلیل قواعد نقد متن الحدیث، دمشق: دارالأوائل، ۱۴۲۹ق.
معروف حسنی، هاشم، احادیث بخاری و کلینی، مشهد: آستان قدس رضوی، ۱۳۷۳ش.
مغربی، نعمان بن محمد، دعائم الإسلام، قم: مؤسسة آل البيت، ۱۳۸۵ق.
نجمی، محمد صادق، سیری در صحیحین، قم: دفتر انتشارات اسلامی، ۱۳۸۷ش.
نووی، أبوزکریا یحیی بن شرف، المنهاج شرح صحیح مسلم بن الحجاج، بیروت: دارالمعرفه، ۱۴۲۳ق.
هیثمی، نورالدین، مجمع الزوائد ومنبع الفوائد، قاهره: مکتبة القدسی، ۱۴۱۴ق.
یعقوب، احمد حسین، پژوهشی در عدالت صحابه، تهران: مجمع جهانی اهل بیت، ۱۳۷۴ش.

Bibliography

The Noble Qur'an

Āqā Nūrī, 'Alī. *The Origins of Shi'ism and the Emergence of Shi'ite Sects*.

Qom: Research Institute of Islamic Sciences and Culture, 2006.

Abū Rayyah, Maḥmūd. *Lights on the Prophetic Sunnah*. Qom: Ansariyan Publications, 1416 AH.

Abū Zahrah, Muḥammad. *Abū Ḥanīfah: His Life and Era*. Cairo: Dār al-Fikr, 1369 AH.

Abū Zuhū, Muḥammad Muḥammad. *Hadith and the Hadith Scholars*. Beirut: Dār al-Kitāb al-'Arabī, 1404 AH.

Al-Adlabī, Ṣalāḥ al-Dīn b. Muḥammad. *Methodology of Textual Criticism in Prophetic Hadith*. Beirut: Dār al-Āfāq al-Jadīdah, 1403 AH.

Al-Albānī, Muḥammad Nāṣir al-Dīn. *Silsilat al-Aḥādīth al-Ḍa'īfah (The سلسلة of Weak Hadiths)*. Riyadh: Maktabat al-Ma'ārif, 1412 AH.

Al-Albānī, Muḥammad Nāṣir al-Dīn. *The Prophet's Prayer Described*. Riyadh: Maktabat al-Ma'ārif, 1427 AH.

Al-Āmidī? (No entry — skipped since not in list.)

Al-Amīnī, 'Abd al-Ḥusayn. *Al-Ghadīr in the Qur'an, Sunnah, and Literature*. Qom: Markaz al-Ghadīr, 1416 AH.

Al-Bukhārī, Muḥammad b. Ismā'īl. *Al-Jāmi' al-Ṣaḥīḥ*. Beirut: Dār Ṭawq al-Najāh, 1422 AH.

Al-Dhahabī, Muḥammad Ḥusayn. *Al-Tafsīr wa al-Mufasssirūn (Qur'anic Exegesis and the Exegetes)*. Tehran: Āvand Dānish, 1425 AH.

Al-Dhahabī, Shams al-Dīn Muḥammad. *Siyar A'lām al-Nubalā'*. Beirut: Mu'assasat al-Risālah, 1413 AH.

Al-Dhahabī, Shams al-Dīn Muḥammad. *Talkhīṣ al-Mustadrak*. Beirut: Dār al-Ma'rifah, 1427 AH.

Al-'Ajlūnī, Ismā'īl b. Aḥmad. *Kashf al-Khafā'*. Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyyah, 1408 AH.

Al-Ghazālī, Muḥammad. *The Prophetic Sunnah between the Scholars of Fiqh and the Scholars of Hadith*. Cairo: Dār al-Shurūq, 1410 AH.

- Al-Ḥākim al-Nīsābūrī, Muḥammad b. ‘Abd Allāh. *Al-Mustadrak ‘alā al-Ṣaḥīḥayn*. Beirut: Dār al-Ma‘rifah, 1427 AH.
- Al-Haythamī, Nūr al-Dīn. *Majma‘ al-Zawā‘id wa Manba‘ al-Fawā‘id*. Cairo: Maktabat al-Qudsī, 1414 AH.
- Al-Khaṭīb al-Baghdādī, Aḥmad. *Al-Kifāyah fī ‘Ilm al-Dirāyah*. Beirut: Dār al-Kitāb al-‘Arabī, 1405 AH.
- Al-Khaṭīb, Muḥammad ‘Ajjāj. *The Sunnah before Codification*. Beirut: Dār al-Fikr, 1421 AH.
- Al-Maqrīzī? (Not in list — omitted.)
- Al-Maghribī, Nu‘mān b. Muḥammad. *Da‘ā‘im al-Islām*. Qom: Āl al-Bayt Foundation, 1385 AH.
- Al-Nawawī, Yahyā b. Sharaf. *Al-Minhāj: Commentary on Ṣaḥīḥ Muslim*. Beirut: Dār al-Ma‘rifah, 1423 AH.
- Al-Qāsimī, Muḥammad Jamāl al-Dīn. *Rules of Hadith Transmission from the Sciences of Hadith Terminology*. Beirut: Dār al-Nafā‘is, 1407 AH.
- Al-Sabā‘ī, Muṣṭafā. *The Sunnah and Its Authority in Islamic Legislation*. Beirut: Dār al-Warrāq, 1421 AH.
- Al-Shāṭibī, Ibrāhīm b. Mūsā. *Al-Muwāfaqāt fī Uṣūl al-Sharī‘ah*. Beirut: Dār Iḥyā’ al-Turāth al-‘Arabī, 1422 AH.
- Al-Shawkānī, Muḥammad b. ‘Alī. *Al-Fawā‘id al-Majmū‘ah fī al-Aḥādīth al-Mawḍū‘ah*. Beirut: Dār al-Kutub al-‘Arabī, 1406 AH.
- Al-Subḥānī, Ja‘far. *Maḥāḥim al-Qur‘ān (Concepts of the Qur‘an)*. Qom: Imam al-Ṣādiq Foundation, 1421 AH.
- Al-Sakhāwī, Shams al-Dīn. *Faṭḥ al-Mughīth*. Beirut: Dār al-Kutub al-‘Ilmiyyah, 1403 AH.
- Al-Sindi, Muḥammad b. ‘Abd al-Hādī. *Ḥāshiyat al-Sindi ‘alā Sunan al-Nasā‘ī*. Aleppo: Maktab al-Maṭbū‘āt al-Islāmiyyah, 1406 AH.
- Al-Ṭabarānī, Sulaymān b. Aḥmad. *Al-Mu‘jam al-Awsat*. Cairo: Dār al-Ḥaramayn, 1415 AH.
- Al-Taftāzānī, Sa‘d al-Dīn Mas‘ūd b. ‘Umar. *Sharḥ al-Maqāṣid fī ‘Ilm al-Kalām*. Beirut: Ālam al-Kutub, 1419 AH.

- Al-Taftāzānī, Sa'd al-Dīn. *Sharḥ 'Aqā'id al-Nasaḥī*. Cairo: Maktabat al-Kullīyyāt al-Azhariyyah, 1408 AH.
- Ibn 'Abd al-Barr, Yūsuf. *Jāmi' Bayān al-'Ilm wa Faḍliḥ*. Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyyah, 1398 AH.
- Ibn al-Athīr, 'Alī b. Muḥammad. *Usd al-Ghābah fī Ma'rifat al-Ṣaḥābah*. Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyyah, 1424 AH.
- Ibn al-Jawzī, 'Abd al-Raḥmān b. 'Alī. *Al-Mawḍū'āt*. Riyadh: Aḍwā' al-Salaf, 1418 AH.
- Ibn Ḥajar al-'Asqalānī, Aḥmad b. 'Alī. *Tahdhīb al-Tahdhīb*. Beirut: Dār Iḥyā' al-Turāth al-'Arabī, 1412 AH.
- Ibn Ḥajar al-'Asqalānī. *Fath al-Bārī bi-Sharḥ Ṣaḥīḥ al-Bukhārī*. Beirut: Dār al-Ma'rifah, 1379 AH.
- Ibn Ḥajar al-'Asqalānī. *Al-Iṣābah fī Tamayīz al-Ṣaḥābah*. Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyyah, 1415 AH.
- Ibn Ḥazm al-Andalusī, 'Alī b. Aḥmad. *Al-Iḥkām fī Uṣūl al-Aḥkām*. Cairo: Dār al-'Āṣimah, n.d.
- Ibn Khallikān, Aḥmad b. Muḥammad. *Wafayāt al-A'yān*. Qom: Sharīf Raḍī, 1365 SH.
- Ibn Mājah al-Qazwīnī. *Sunan Ibn Mājah*. Beirut: Dār al-Jīl, 1418 AH.
- Ibn Manẓūr, Jamāl al-Dīn Muḥammad. *Lisān al-'Arab*. Qom: Nashr Adab al-Hawzah, 1405 AH.
- Ibn Qayyim al-Jawziyyah, Muḥammad b. Abī Bakr. *Al-Manār al-Munīf*. Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyyah, 1408 AH.
- Ibn Qayyim al-Jawziyyah. *I'lām al-Muwaqqi'īn 'an Rabb al-'Ālamīn*. Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyyah, 1411 AH.
- Ibn Sa'd. *Al-Ṭabaqāt al-Kubrā*. Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyyah, 1418 AH.
- Ibn Taymiyyah, Aḥmad b. 'Abd al-Ḥalīm. *Minḥāj al-Sunnah*. Riyadh: Imam Muhammad ibn Saud Islamic University, 1406 AH.
- Ibn al-Humām, Kamāl al-Dīn. *Fath al-Qadīr*. Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyyah, 1424 AH.
- Kurdī, Ismā'īl. *Toward Activating the قواعد of Textual Hadith Criticism*. Damascus: Dār al-Awā'il, 1429 AH.

- Ma'rūf al-Ḥasanī, Hāshim. *The Hadiths of al-Bukhari and al-Kulaynī*. Mashhad: Āstān Quds Raḍawī, 1994.
- Najmī, Muḥammad Ṣādiq. *A Study of the Two Ṣaḥīḥs*. Qom: Daftar Intishārāt Islāmī, 2008.
- Ya'qūb, Aḥmad Ḥusayn. *A Study on the Justice of the Companions*. Tehran: World Assembly of Ahl al-Bayt, 1995.

